

Smeermiddelen van de taal*

Partikels in het Nederlands

Ton van der Wouden

In 1903 verscheen *Lingua. Een beknopt leer- en handboek van Algemeene en Nederlandsche taalkennis, meer bepaaldelijk bestemd voor leeraren en onderwijzenden in moderne en oude talen* van de Amsterdamse leraar klassieke talen J.M. (Jan) Hoogvliet. Vrijwel niemand kent dat boek nog. Toch is het belangrijk, omdat daarin, voorzover we weten, voor het eerst in de geschiedenis serieus aandacht gevraagd wordt voor wat Hoogvliet “invoegselwoordjes” noemde. Hoogvliets terminologie heeft het niet gehaald, maar wat hij observeerde was het topje van de spreekwoordelijke ijsberg. In talen als het Nederlands en het Duits (maar bijvoorbeeld veel minder in het Engels) vind je kleine woordjes die net als voegwoorden, voorzetsels, bijwoorden en tussenwerpsels onverbuigbaar zijn, maar die toch een aparte categorie vormen. Het gaat om woordjes als *wel, eens, toch, dan, zelfs, alleen, ook* en *juist*, en ze staan tegenwoordig bekend als partikels. Hoeveel het Nederlands er precies heeft, is onduidelijk: dat hangt ook af van hoe je ze definieert. Maar het Duitse *Partikellexikon* van Helbig bevat er een stuk of honderd, en vermoedelijk heeft het Nederlands er niet veel minder.

Soorten partikels

Hoewel partikels dus een groep apart zijn, worden ze traditioneel meestal tot de bijwoorden gerekend. Erg veel inzicht levert deze indeling niet op, want de categorie “bijwoord” is welbeschouwd een restcategorie: alle woorden die geen zelfstandig naamwoord (zoals *tafel* en *idee*), werkwoord (*gaan, slapen*), voorzetsel (*op, tijdens*), enz. zijn, noemen we immers bijwoord: van *aanstands* tot *zelden*, van *anders* tot *zelfs*.

Bijwoord is een directe vertaling van *adverbium* uit de Latijnse spraakkunsten. Ook in het Latijn valt van het ene bijwoord beter uit te maken waar het behoort dan van het andere. Bepalingen bij het werkwoord zoals *gewapenderhand* en bij de hele zin zoals *gisteren* zijn dan de meest typische bijwoorden. De partikels behoren dan tot de minst bijwoordelijke bijwoorden: het is vaak onduidelijk bij welk zinsdeel ze nu precies een bepaling zijn, terwijl hun betekenis dikwijls verbluffend moeilijk te omschrijven is.

Op grond van wat ze precies in de zin doen, kunnen we drie soorten partikels onderscheiden. Ten eerste zijn er de focuspartikels, zoals *zelfs, alleen, ook* en *juist*. Deze woordjes plaatsen een zinsdeel op de voorgrond en suggereren bovendien dat datgene wat op de voorgrond geplaatst wordt, anders is dan verwacht kon worden. Een zin als

Pieter valt zelfs bij Die Zauberflöte in slaap.

brengt twee boodschappen over: in de eerste plaats dat Pieter bij *Die Zauberflöte* in slaap valt, en in de tweede plaats dat het dan misschien gebruikelijk kan zijn om bij opera's in slaap te vallen, maar dan toch niet bij *Die Zauberflöte*.

Een heel belangrijke groep binnen de focuspartikels vormen de tijdspartikels zoals *al, nog, pas, weer* en *(niet) meer*. De zin

Liesbet is niet meer in Oezbekistan.

drukt weer twee dingen uit: ten eerste dat Liesbet niet in Oezbekistan is, en ten tweede dat ze daar onlangs wel geweest is. Laten we het partikel *meer* weg (“Liesbet is niet in Oezbekistan”), dan blijft alleen de eerste betekenis over.

De tweede groep is die van de graadpartikels, zoals *zo*, *erg* en *te*. Deze woordjes zeggen iets over de mate waarin iets het geval is en verbinden daar gelijk een waardeoordeel aan. In

Beatrix werkt te hard.

wordt uitgedrukt dat Beatrix hard werkt en dat de spreker dat negatief beoordeelt. Zonder *te* houden we alleen een neutrale (en misschien zelfs wel positieve) constatering over: “Beatrix werkt hard.”

Ten slotte zijn er de modale partikels, zoals *nou*, *dan toch*, *wel*, *maar*, *eens*, *even*. Ze heten “modaal” omdat ze de betekenis van zinnen op heel subtiele manieren kunnen veranderen, met andere woorden omdat ze bijzondere betekenisschakeringen aanbrengen. Daarom worden ze ook wel schakeringspartikels genoemd. De groep modale partikels is de lastigste. Al deze woordjes hebben ook andere gebruiksmogelijkheden, bijvoorbeeld als “echt” bijwoord, maar in hun gebruik als modaal partikel kunnen ze meestal niet beklemtoond worden, niet in hun eentje vooraan in de zin staan, en niet ontkend worden.

Kuddediergedrag

Focuspartikels kunnen op verschillende plaatsen in de zin staan (“Zelfs Jan was er”, “Jan was er zelfs”), maar modale partikels staan meestal in het midden van de zin, en dan niet zelden op een kluitje bij elkaar. Hoogvliet wees in 1903 al op dit kuddediergedrag. Zijn meest spectaculaire voorbeeld was:

Geef de boeken dan nu toch maar 'es even hier.

Daarin staan zes modale partikels op een rijtje. Elk heeft daarbij zijn eigen, vaste plaats, en het is ook moeilijk, zo niet onmogelijk, om nog andere woorden tussen de partikels te wringen. De enige woorden waarmee dat lukt, zijn bijwoorden met een vage betekenis zoals *eindelijk* en *eigenlijk*, die nogal op modale partikels lijken:

Geef de boeken dan nu toch eindelijk maar 'es even hier.

Partikels kunnen bijna altijd weggelaten worden, als we daarmee bedoelen dat de zin zonder partikels nog steeds een grammaticale zin van het Nederlands is:

Geef de boeken hier.

Onbeleefd

Partikels worden in het Nederlands heel veel gebruikt, en dan weer veel meer in het gesproken Nederlands van alledag dan in een formele geschreven tekst. Goed Nederlands zonder partikels is moeilijk voorstelbaar. Maar de dosering ervan luistert nauw. Als je veel partikels gebruikt, wordt je tekst populair, zo niet platvloers (in de Troonrede verwacht je geen “best wel”), terwijl teksten met te weinig partikels formeel kunnen overkomen, maar ook stroef en houterig. Bovendien kan een tekort aan partikels een heel onbeleefde indruk maken. Met de zin “Geef de boeken hier” maak je geen vrienden: die klinkt veel te kortaf en is veel te ongeduldig om je zin te krijgen. Het kleine woordje *maar* kan dan een wereld van verschil uitmaken:

Geef de boeken hier.

Geef de boeken maar hier.

In het laatste voorbeeld maakt *maar* de zin vriendelijker, de gebiedende wijs minder gebiedend. Dat is niet de enige mogelijkheid: afhankelijk van de situatie en de intonatie kan *maar* (onder veel meer, zoals Ad Foolen een paar jaar geleden in zijn proefschrift liet zien) ook uitdagend zijn, zoals in “Kom maar, ik lust je rauw.”

Niet-moedertaalsprekers

Partikels zijn dus onder andere heel belangrijk voor de “toon” van een zin, maar voor iemand die het Nederlands niet als moedertaal geleerd heeft, zijn verschillen als tussen al deze zinnen heel moeilijk aan te voelen. Meestal kunnen moedertaalsprekers die subtiele verschillen trouwens ook nauwelijks onder woorden brengen, maar ze voelen het wel heel goed aan als er “iets” mis is.

Niet-moedertaalsprekers vallen dan ook dikwijls door de mand door hun partikelgebruik: het zijn er net te weinig of te veel, of de keuze is net niet goed. Dat zie je bijvoorbeeld ook bij slechte vertalingen uit het Engels, een taal waarin partikels veel minder gebruikt worden dan in het Nederlands: die vertalingen bevatten vaak te weinig partikels, en dat leidt tot stroeve, on-Nederlandse teksten. Ook op een andere manier kunnen partikels trouwens heel verraderlijk zijn. Hoogvliet schrijft:

Dikwijls gebeurt het, dat iemand van een ontmoeting met deze of gene persoon thuiskomende een verslag van zijn wedervaren geeft op ongeveer deze wijze: “Meneer A of mevrouw B vertelde, dat dit of dat het geval was, maar uit de manier, waarop het verteld werd, kon ik wel zoo half en half merken, dat eigenlijk hoogst waarschijnlijk enz. enz.”

Wanneer men in zoo'n geval de juiste woorden van Meneer A of van mevrouw B stenografiesch bewaard had, zou het blijken, dat in die “manier waarop het gezegd werd” de invoegselwoorden het leeuwenaandeel hebben. Voor ieder, die iets te verbergen heeft, zijn de invoegselwoordjes bedenkelijke enfants-terribles en somtijds leelijke verraders. Men heeft zich zoo voorgenomen om van dat malle figuur of van die onplezierige geschiedenis niets hoegenaamd te laten merken en een enkel ondoordacht uitgesproken ook of toch is genoeg om een opmerkzaam toehoorder de helft van het groote geheim te laten raden.

Eens

Hierboven zagen we al dat partikels weggelaten kunnen worden zonder dat er ongrammaticaliteiten ontstaan. Maar dat houdt nu ook weer niet dat ze niets bijdragen aan de betekenis van zinnen. Wat doen partikels dan precies in de zin? Berucht is *wel*, dat tientallen betekenissen heeft. De acht betekenissen die het Woordenboek der Nederlandsche Taal voor *eens* onderscheidt, steken daar maar schameltjes bij af. Toch is ook *eens* geen makkelijk woordje. Het is van oorsprong een tweede naamval van het lidwoord *een*. Die tweede naamval kon vervolgens ook als bijwoord gebruikt worden, wat wel vaker voorkomt: *grotendeels* en *enigermate* zijn andere voorbeelden van bijwoordelijk gebruikte tweede-naamvals vormen. De oorspronkelijke betekenis van *eens* is dan ook “(op) een keer”. Die betekenis als bijwoord vinden we nog in voorbeelden als

Eens per dag een eetlepel.

Dat is eens maar nooit meer.

Eens ging de zee hier te keer, maar die tijd komt nooit weer.

In deze gevallen wordt *eens* uitgesproken met een volle klinker. Diezelfde uitspraak vinden we ook in de vaste combinatie *niet eens*, die fungeert als focuspartikel. *Niet eens* is in betekenis vergelijkbaar met *zelfs niet*:

Meisjes zijn niks: ze weten niet eens wat voetballen is.

Dat we in deze zin inderdaad met een focuspartikel te maken hebben, blijkt als we nadenken over de betekenis. De zin (die we vroeger op het schoolplein zongen) drukt immers weer twee dingen uit: dat meisjes niet weten wat voetballen is, en dat iedereen geacht mag worden te weten wat voetballen is.

In het gebruik als modaal partikel is *eens* altijd onbeklemtoond en wordt het uitgesproken met een stomme *e*. Het wordt dan ook vaak geschreven als *'s* of *'ns*. In

Geef die boeken 'ns hier.

drukt het partikeltje *'ns* ongeduld uit, maar het verzwakt tegelijkertijd de gebiedende kracht van de gebiedende wijs *geef*. De zin is dan ook minder dwingend dan het onbehouwen “Geef die boeken hier”.

Sociaal partikel

In de duizenden voorbeelden van *eens* die ik in mijn computer heb opgeslagen, zie ik een opvallende ontwikkeling. *Eens* komt tegenwoordig hoe langer hoe vaker voor in combinatie met andere partikels: het is het meest sociale partikel dat ik ken. Dat zou kunnen komen doordat *eens* te veel “afgesleten” is: in zijn eentje kan het zijn functies steeds moeilijker vervullen, vandaar dat steeds vaker de steun zoekt van soortgenoten. Een van de populairste combinaties is *wel eens*, een combinatie die zo vastgeroest is dat de Schrijfwijzer van Renkema en de Taaladviesdienst van Onze Taal graag willen dat we haar als één woord *weleens* schrijven:

Ik had de moed om mijn bed weleens te verlaten.

Weleens betekent hier zoets als “af en toe”, “als het zo uitkwam”. In België vind je in deze betekenis dikwijls de combinatie *al eens* in plaats van *weleens*. Een voorbeeldje is de volgende zin uit *Ex-minnaar* van Herman Brusselmans:

Ik had de moed om mijn bed al eens te verlaten.

Dit voorbeeldje laat zien dat er binnen het Nederlandse-taalgebied verschil kan zijn in partikelgebruik. Die verschillen zijn aanzienlijk. Sommige springen direct in het oog, bijvoorbeeld het gebruik van *ja* dat je in Noord-Oost-Nederland vindt (“dat is ja een probleem”) of het Belgische gebruik van *alleszins* (“er zal alleszins een last van mijn schouders vallen”). Andere vallen veel minder op, zoals het zojuist genoemde *al eens*. Inge Callebaut van de Vrije Universiteit Brussel is bezig aan een proefschrift over dit soort variatie in partikelgebruik.

Hoe moet het nou toch verder?

Partikels zijn uiterst belangrijke woordjes in het Nederlands. Ze zijn voor een groot deel verantwoordelijk voor de toon van wat je zegt of schrijft, en we weten allemaal hoe belangrijk het is om de juiste toon te treffen. Als je die mist, dan verloopt de communicatie stroef, als ze al niet vastloopt. Partikels fungeren aldus als smeermiddel van de communicatie, en net als de olie

bij je auto moet je je partikels in de gaten houden: te veel, of te weinig, of het verkeerde type: het kan allemaal tot een hoop ellende leiden, in het ergste geval tot onherstelbare schade.

Moedertaalsprekers hebben, als gezegd, weinig problemen met het juiste gebruik van partikels. Kinderen van nog geen twee jaar oud zijn al te betrappen op zinnnetjes met partikels als “kom maar!” en “waar is Machteld nou?” Voor volwassenen die Nederlands proberen te leren zijn partikels echter buitengewoon lastig. En als je probeert op te zoeken hoe het er nou precies mee zit, dan kom je meestal van een koude kermis thuis. Er is voor het Nederlands niet zoiets als het Duitse *Partikelllexikon*. De gewone woordenboeken bieden ook niet veel soelaas: misschien omdat de betekenis van partikels zo moeilijk te beschrijven is, proberen het meestal maar niet eens. En op een enkele uitzondering na hebben de belangrijke grammatica's van het Nederlands er eigenlijk helemaal geen aandacht aan besteed. De eerste druk van de ANS kwam niet veel verder dan “De betekenis van de oordeelspartikels (ongeveer onze modale partikels - TvdW) is rijk geschakeerd en bijzonder moeilijk te omschrijven. Bovendien zijn er nogal wat regionale verschillen.” In de tweede druk van de ANS is de behandeling ietsje uitgebreider, ook dankzij de reacties in de vakpers, maar een systematische behandeling van alle partikels van het Nederlands is tot nu toe nergens te vinden.

De Duitsers hebben wat dat betreft dus een voorsprong. Maar: er is hoop. Over een jaar of wat staan al die kleine rotwoordjes bij elkaar in een partikelwoordenboek van het Nederlands. Reken maar!

*Een andere versie van deze tekst is verschenen in *Onze Taal* 1999, 11.

Opdracht

Ton van der Wouden stelt in zijn artikel dat partikels veel meer gebruikt worden “in het gesproken Nederlands van alledag dan in een formele geschreven tekst”. Ga dit na door in twee korte fragmenten uit twee heel verschillende tekstsoorten (een “formele” en een “informele” tekst) alle partikels op te sporen.

- (a) Lukt het je in alle gevallen om partikels te onderscheiden van bijv. bijwoorden? Noteer de twijfelgevallen.
- (b) Kun je de door jou gevonden partikels gemakkelijk onderbrengen in de driedeling die van der Wouden voorstelt (focuspartikel, graadpartikel, modaal partikel)?
- (c) Komen partikels inderdaad meer voor in de “informele” dan in de “formele” tekst?